

tor in the Ukrainian language. He and his literary creativity in preaching accelerated the process of intensive traditional bookish language approximation to the popular language of the Ukrainian folk. Vocabulary of Vyshensky works is thematically diverse, overwhelmed with expressive emotional images, occasional words, bright, elegant tropes.

Key words: polemic literature, linguistic and stylistic features, linguistic democracy, Ukrainian linguistic features.

Стаття надійшла до редколегії
10.04.2013 р.

УДК 811.161.2'373.21:821.161.2-31.09 Шевчук

Ірина Скорук

Топонімія роману Валерія Шевчука «Стежка в траві» як важливий засіб текстотворення

У статті проаналізовано топонімію, яка постачає в текст локалізаційну, історичну, етнографічну, конотативну й інші інформації, формує індивідуально-авторську картину світу, в якому живуть персонажі. Ойконіми, гідроніми, мікротопоніми відображають майстерність письменника у створенні тексту, узгоджуючись із контекстуальним вживанням і сюжетно-тематичною лінією.

Ключові слова: онім, онімний стиль, ономастикон, топонім, топопоетонім.

Постановка наукової проблеми та її значення. Вивчення особливостей творчості Валерія Шевчука становить одну з найважливіших проблем сучасної філологічної науки, про що свідчать численні літературознавчі та мовознавчі праці, хоча ономастичний аспект творів письменника зовсім малодосліджений. Зокрема, не з'ясовані й особливості вживання онімної лексики як важливого засобу текстотворення.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Питання виражальних можливостей різних типів онімів у художніх творах є предметом вивчення багатьох мовознавців. Увагу до онімного слова в системі текстових, зокрема художніх, структур засвідчив ряд монографічних, дисертаційних робіт та ін. Зокрема, з'явилися фундаментальні праці Л. О. Белея [1; 2], Ю. О. Карпенка та М. Р. Мельник [7; 8].

Проблему теорії поетичної ономастики ґрунтовно розроблено в дослідженнях В. М. Калінкіна [6]. Аналіз ономастичного простору творів українських письменників здійснено також у працях Т. Б. Гриценко [4; 5], Т. І. Крупеньової [11], Г. П. Лукаш [12], Л. І. Селіверстової [14], О. О. Усової [15], Т. В. Шотової-Ніколенко [19] та ін. На думку дослідників, у творі письменника власні імена, які підлягають особливій класифікації з метою вивчення [1], виступають «як особливо помітний, стилістично і семантично маркований експресивний засіб, яскрава прикмета стилю. І не тільки тому, що вони створюють ономастичний світ художнього тексту, відіграють важливу текстотвірну роль у плані розвитку його парадигматики і синтагматики, але й тому, що беруть участь у розвитку та побудові мовної і літературної композиції тексту» [16, с. 34]. Цим і зумовлено **актуальність** нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Роман Валерія Шевчука «Стежка в траві», або «Житомирська сага» – це «сказання» про простих людей Волино-Полісся середини ХХ століття. Дослідниця О. Переломова стверджує: «Є у Валерія Шевчука «свій материк», який він старанно й наполегливо обживає, – околиця невеликого міста, власне, рідного письменникові Житомира, що не раз згадується на сторінках його новел та повістей. В українській прозі В. Шевчук є відкривачем цієї життєвої території і тих, хто її заселяє. Він і сам свідомий своєї місії, сказати б, першообсерватора міської околиці, про що якимось недвозначно висловився, відповідаючи на запитання щодо людського типу, який привертає його увагу: «про таке коло людей, живе, реальне коло, в сучасній українській літературі не пише ніхто» [13, с. 217].

«Я народився й виріс на такій околиці. Моя естетична програма: писати тільки про те, що я знаю, а це життя знаю глибоко, бо в моєму роді – предковічні посельці такої околиці. Мої предки – ремісники, здебільшого шевці та столярі...», – з гордістю повідомляє письменник [17, с. 63].

Для опису цього специфічного поселення (напівмісто – напівсело) автор активно використовує різноманітну лексику – загальноновживану, селянську, лексику, пов'язану з життям міського населення, специфічну, побутову, нейтральну тощо. Усі шари лексики у мові роману знаходяться в тісній взаємодії і виконують ряд важливих функцій. Особливе місце в мовній палітрі автора посідає ономастична лексика, виступаючи важливим елементом його ідіостилу.

Як і всі власні назви, топоніми підлягають загальним законам художності контексту. Вони певною мірою експресивні та стилістично марковані. За переконанням Е. В. Босвої, топоніми підкреслюють таку чітку художню доміную в текстовому розгортанні, стають втіленням однієї з констант нашого буття – місця [3, с. 45].

Закон жанру, обраного письменником, зобов'язує його насамперед до реалістичного відтворення місця зображуваних подій, тобто міста Житомира і його околиць. І не стільки описи знайомих із дитинства місцин (пейзажні замальовки берегів річок, приміських сіл, вулиць і провулків і т. п.), скільки власні назви річок, вулиць, районів міста, мосту, кар'єру й ін. об'єктів передають неповторний колорит зображуваного в романі.

Топоніми – це важливий засіб передачі автобіографічних мотивів, – коментують Г. Конторчук і М. Шевчук, – оскільки вони посилюють психологічний зв'язок автора з читачем. Особливо, якщо врахувати те, що роман розпочинається автобіографічними замітками «Сад житейських думок, трудів та почуттів», де сказано, що В. Шевчук народився у Житомирі. Більшість топонімів, уживаних автором у романі, окреслює місце дії і передає реалії провінційного Житомира 50–60-х рр. ХХ ст. [9, с. 195]. Це назви вулиць: *Пушкінська, Бердичівська, Левківська, Кашиперівська, Старовільська, Рудинська, Паризької Комуни, Садова, Трипільська, Театральна, Шолом-Алейхема, Гоголівська, Михайлівська, Київська, П'ятий номер, Чуднівська, Котовського*; провулків: *Берегового і Котовського*; районів міста: *Павлюківка, Смолянка, Мальованка, Корбутівка*; річок: *Тетерів, Гуйва, Кам'янка*; мостів: *Подільський, Чуднівський*; назви приміських сіл: *Псища, Кам'янка*; назви гір: *Замкова, Просинівська, Паркова, Павлюківська*. Вищезазначені дослідниці вказують, що окремі назви вулиць пізніше було змінено: Бердичівська стала Карла Маркса, Київська – Леніна, Михайлівська – Рад і т. д., але в кінці ХХ ст. вулицям повернули історичні назви [9, с. 195]. Щодо назв районів Житомира, то в романі автор вживає ті, що склались історично. За сучасним адміністративним поділом місто має два райони – Богунський і Корольовський [9, с. 195].

Крім того, вживання в романі «знакових» для Житомира об'єктів (*Польський цвинтар, Голова Чацького* – круча над Тетеревом, *Житний ринок, Чортова Кузня* – кар'єр) [9, с. 195], міст Житомирської області (*Бердичів, Любар, Коростишів*) також викликане законом жанру. Окреме місце в романі автор відвів *Києву (Хрещатик, бульвар Шевченка, площа Толстого, Виставка, Голосіївський ліс, вулиця Прорізна)*, оскільки деякі персонажі (та й сам автор) із певних причин проживали в столиці. Ці й інші автобіографічні вкраплення у творі допомагають читачеві повірити в існування героїв, перейнятися їхніми клопатами та проблемами. Вони сприяють кращому сприйняттю і розумінню їхніх вчинків, думок, сподівань. Читач може міркувати так: якщо В. Шевчук описує реальні місця, то й герої, напевно, реальні, близькі автору, оскільки йому болить душа за все рідне, особливо за людей, які прагнуть жити в гармонії з природою та своїм «я». Роман Корогодський відзначає, що письменник залишається вірним житейським будням, і лише в цьому, здавалося, вузькому спектрі існування здатний розгортати вселенські панорами людських змагань, адже найгостріші психологічні колізії не вибирають соціального статусу, а гніздяться у визначених долею нішах, і побачити, торкнутися серцем «отих рабів малих» – завдання художника, його моральний обов'язок [10, с. 48].

Розповідаючи про цих пересічних людей, таких різних за характером, долею, автор при нагоді прив'язує ці оповіді до місця подій чи проживання персонажів. І тоді в уяві читача постають ці місця. Віталій Волошинський і його батько Вадим Володимирович Волошинський, подорожуючи *вулицею Трипільською, «...рушили Гоголівською, перетнули Михайлівську і завернули на Київську. Потім знову опинилися на Театральній і вийшли до автобусної станції біля собору. Звідти звернули на Вільську – шлях наш лежав до Трипільської»* [18, 2, с. 161].

Виважено-спокійно, ніби й сам подорожує зі своїми героями, веде розповідь автор. У розділі «Життя та пригоди Віталія Волошинського, писані ним самим», знову читаємо: *«Трипільську вулицю я знав – це було недалеко. Звідтіля розгортався чудовий краєвид на Кам'янку, скелі й гори. На Долину Джерел, як її називали»* [18, 1, с. 367]. Автор не пояснює, чому саме таку романтичну

назву має ця місцевість. Можливо, через гарний краєвид, яким приходили милуватися люди. Напевно, ця первозданна краса приваблювала їх своєю неповторною чарівністю і наповнювала їхні душі чимось особливим, що робило їх духовно багатшими, щедрішими на добро. Недаремно сюди приходили й закохані, які в такий спосіб, можливо, прагнули долучитися до цієї краси, щоб і самим стати кращими, достойнішими, гарнішими: *«Богиня Тиша помітила ці дві маленькі постаті в Долині Джерел і поклала одному й другій на чоло сонячну печатку»* [18, 2, с. 310]. І тому, ймовірно, усе небуденне, пов'язане з цією назвою, та й люди, ширі, доброзичливі, теж приходили саме з боку *Долини Джерел*: *«...дівчина прийшла не з боку Рудинської вулиці, а з боку Долини Джерел, тобто підіймалася вгору за течією Кам'янки»* [18, 2, с. 310].

Для самого оповідача Віталія Волошинського *Долина джерел* – «омріяний ідеал», «рідний дім», «рай, куди тікає...» він у хвилини смутку, душевного неспокою. І якщо траплялися з ним неприємні історії, які «упосліджували» його, то це незвичайне місце допомагало йому очиститись і позбутися комплексів неповноцінності. Отже, окремі назви, виконуючи локалізаційну функцію, вносять у текст стилістично-експресивне забарвлення, подекуди й символічне.

Павлюківська гора – це невелике підвищення, але Петька Ювпак *«щоразу підіймався на Павлюківську гору, немов на особливий шпиль. Щоразу не було це просте сходження: двічі на тиждень, а то й частіше знав свій обов'язок долати цей шлях. Нестримно вабило його сюди, бо знаходив тут те, що йому таки бракувало. Зрештою, був у цьому домі інакший, м'якший і благіший і ставав начебто третьою дитиною в цієї такої щедрої на добре слово і ласку жінки. Вабило його сюди не просто чарка і добра їжа, було в тому щось глибше. Через це виходив на Павлюківську гору з особливим піднесенням, а коли підходив до знайомої хвіртки, все в ньому співало. ...Тут, у цьому домі, відчував справжній затишок, наче був загорнений у тепле укривало – тоді так любо дивилось у вікно і на ті розлогі краєвиди псищанських полів. Тоді відчував м'яку габу доброго і ясного настрою, що покривав його всього»* [18, 1, с. 302]. Чомусь ця героїня твору жила саме тут, а не в іншому місці, що й змушувало Горбатого долати це символічне сходження на гору, де світ і люди поставали перед ним по-іншому, ніж там, унизу.

Валерій Шевчук, змальовуючи химерне переплетіння доль різних прошарків населення Житомира 50–60-х рр. ХХ ст., вміло вплітає у багатоплановий епічний твір усі власні назви, зокрема й топоніми, які допомагали автору поглиблювати процес метафоризації. Наприклад: *«Йому [Андрієві] стало дивно самотно на цій порожній ранішній вулиці, адже навколо залягла глибока тиша, спали будинки і сонно журкотіла неподалік Кам'янка»* [18, 1, с. 305]. Усе навколо оживало: *річка Кам'янка*, вулиці, дерева, будинки. Вони співіснували разом із персонажами і брали певну участь у формуванні їхньої долі. *«Він [Андрій] дивився і на річку з її серпанком та запахом риби – хотів піти туди, щоб заспокоїтися до решти. Хати повсідалися на горбах і ще спали – попри все, що його вабило сюди, де б не тулявся він на світі»* [18, 1, с. 304].

Часто в тексті письменник звертається до внутрішньої форми власних імен – антропонімів чи топонімів, привертаючи увагу до того слова, яке видається важливим у певному контексті. Ось як, наприклад, героїня роману роздумує над назвою одного з районів міста Житомира: *«Жила на отій таємничій Смолянці, на якій Мирославі ніколи не доводилося бувати, та й саме слово “Смолянка” дивно для неї звучало, і воно зовсім не пов'язувалося зі смолою, а швидше із рожевою квіткою смолкою – вони колись пішли з матір'ю на той бік річки, в поле, і назбирала букета польових квітів, а одну квітку із липучим стеблом мати назвала “смолкою”»* [18, 1, с. 195]. Отож, і *Смолянка* стала для неї ніби ота рожева квітка із липким стеблом.

У цьому випадку внутрішня форма топоніма трактується з позицій народної етимології. Насправді ймовірніше пов'язати *Смолянку* зі смолою, оскільки поліські території засаджені соснами, які виділяють смолу. Ввівши у текст роздуми героїні про цю назву, автор звертає увагу на особливість сприйняття й осмислення навколишнього світу спостережливою, вдумливою і романтичною дівчиною.

Як засіб емоційно-експресивного забарвлення вживає автор множинні форми власних назв, зокрема й топонімів, викликаючи в читачів образ, позначуваний онімом, що створює додатковий оцінний ефект зневаги, неприйняття: *«... – Андрій не приїздив? – Та все на тих Донбасах»*. В інших випадках топонім *Донбас*, як і інші (*Київ, Бердичів, Коростишів, Овруч, Чернівці*), лише називає

місце, де розгортаються події. Наприклад: «В печінках уже мені той Донбас»; «Я ще там, на Донбасі, так привик» [18, 2, с. 55]; «Це було у війну, і батькова частина стояла тоді в Овручі. Я, виявляється, теж був у тому Овручі, хоч майже не пам'ятаю про це нічого» [18, 1, с. 129–130]. Про конкретне місце події вказує топонім **Чернівці**: «...книжка звалася “Кам'яна душа” і написав її Гнат Хоткевич, ім'я для мене також невідоме. Це була стара книга, видана ще до революції аж у Чернівцях, і я сподівався, що вона розповість мені про дивовижну історію...» [18, 2, с. 161].

Колористичну назву кар'єру **Чортова Кузня** автор також уміло використав протягом довгої оповіді. Частіше з нею пов'язані неприємні події. Персонажі чомусь з'являються біля **Чортової Кузні**, коли погано в них на душі: «Батько [Віталія Волошинського] звернув до **Чортової Кузні**, тобто до кар'єру, де тешуть намогильні пам'ятники: дубові стовбури із зрізаним гіллям і чорні, як горе людське, плити. Батько, однак, тут не затримався, а пройшов у кінець гори, де сів на каменя, з якого я недавно вилушував чорні кристали турмаліну, і задивився на долину» [18, 1, с. 116–117].

Один раз письменник вживає замість літературної назви регіону його діалектний відповідник: «Оце знову їздила в **Западну**, не було чого везти, але с'яте-таке нашкрябала...» [18, 1, с. 275]. У розмовно-побутовому мовленні, мабуть, переважають саме такі назви. Тому персонажем вживане не Західна Україна, а росіянізм – **Западна**.

Незначні вкраплення топоніма **Київ** і його мікротопонімів (**Хрещатик**, **бульвар Шевченка**, **Виставка**, **Голосіївський ліс**, **площа Толстого**, **вулиця Прорізна**) свідчать про місце подій і водночас про особливе ставлення автора до всього, що тут відбувається. Приємні й дорогі спогади про місто його юності, але він більш прив'язаний до рідного міста, оскільки все в ньому близьке. Тому його герой – студент-філолог Київського університету Віктор Яремчук – висловлюється так: «**Київ** – це місто, де б я залюбки гостював. Дім мій тут...»; «Там, у **Києві**, я скучаю за цими горбами...» [18, 2, с. 308–309].

Письменник Анатолій Шевчук у роздумах про творчість рідного брата Валерія згадує: «Було колись: під час однієї з прогулянок ми з Валерієм зупинилися на одному з житомирських горбів. Унизу як на долоні простягалася вся тетерівська околиця. Було це восени, і над хатами тяглися з коминів у небо сині стовпи диму. “Все це треба описати, – сказав тоді він. – Бо коли про них, людей отих, ми не згадаємо, то не згадає вже ніхто”. І закінчує свій нарис про брата Анатолій Шевчук відомою декларацією Валерія Шевчука під час вручення йому Шевченківської премії: «Естетична програма мого творчого покоління була і лишається простою: увага до пересічної людини, до людини серед людей, людини серед тижня – саме тієї, котра живе побіч тебе. Навіть у своїх історичних творах я завжди прагнув до зображення саме такого героя, бо вважав і вважаю, що це один із достойних способів повернути літературі її високе, гуманістичне, загальнолюдське призначення. Вважав і вважаю: тільки любов'ю до малого, часом упослідженого, але добротворного брата свого можна виміряти сенс своєї праці...» [10, с. 48]. І ця заява позбавлена звичайної у таких випадках риторики. Він невтомно її повторює як власну програму. Свою відому культурологічну працю «Дорога в тисячу років» В. Шевчук закінчує тим самим мотивом, який для студій творчості письменника надзвичайно істотний: «Поле культури наше неміряне, але це не значить, що міряти його непотрібно. Міряти – це значить пізнавати, а пізнавати – доходити початків любові. Любові до світу й людей!» [10, с. 48].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, мистецьке кредо Валерія Шевчука – зображення пересічної людини серед тисячі інших людей. Особливо цінним є зображення знайомої автору людини, оскільки її образ і життя достовірніші і, відповідно, краще сприймаються читачем. Ось чому герої «Житомирської саги» живуть властивим їм життям на околицях рідного міста, що й засвідчують вживані в романі власні назви вулиць і провулків, районів міста, мостів, кар'єру тощо. Широкий спектр цих онімів виконує ряд важливих функцій, основна з яких – текстотвірна. Ойконіми, гідроніми, мікротопоніми витворюють оригінальний хронотоп роману, прив'язують оповідь до місця дії – Житомира, відтворюючи його колорит і реалістичність подій.

У подальших студіях варто звернути увагу на специфіку функціонального навантаження всього ономастичного простору роману «Стежка в траві».

Джерела та література

1. Белей Л. О. Нова українська літературно-художня антропонімія: проблеми теорії та історії / Л. О. Белей. – Ужгород : [б. в.], 2002. – 175 с.

2. Белей О. О. Трансформація українського ономастикону посттоталітарного періоду на загальнослов'янському тлі / О. О. Белей. – Вроцлав : [б. в.], 2007. – 248 с.
3. Боева Е. Топонімія в художньому просторі прозових творів Б. Д. Грінченка / Е. Боева // Українська пропріальна лексика. – К. : Кий, 2000. – С. 12–19.
4. Гриценко Т. Б. Власні назви як засіб стилетворення в українській історичній прозі другої половини ХХ ст. (на матеріалі романів про Б. Хмельницького) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. Б. Гриценко. – К., 1998. – 17 с.
5. Гриценко Б. Д. Ономастика художнього тексту як об'єкту цілісного аналізу / Б. Д. Гриценко // Щорічні записки з українського мовознавства. – Одеса : ОДУ, 1999. – Вип. 6. – С. 92–99.
6. Калинин В. М. Поэтика онима / В. М. Калинин. – Донецк : Юго-Восток, 1999. – 408 с.
7. Карпенко Ю. О. Літературна ономастика : зб. ст. / Ю. О. Карпенко. – Одеса : Астропринт, 2008. – 328 с.
8. Карпенко Ю. О. Літературна ономастика Ліни Костенко : монографія / Ю. О. Карпенко, М. Р. Мельник. – Одеса : Астропринт, 2004. – 216 с.
9. Конторчук Г. Власні назви як система естетичного і світоглядного узагальнення у романі Валерія Шевчука «Стежка в траві» / Г. Конторчук, М. Шевчук // Волинь–Житомирщина : іст.-філол. зб. з регіонал. проблем. – Вип. 12. – Житомир : [б. в.], 2004. – С. 195–203.
10. Корогодський Р. Втеча від самотності, або Апологія рідного дому / Р. Корогодський // Шевчук В. О. Стежка в траві. Житомирська сага : у 2 т. / В. О. Шевчук. – Х. : Фоліо, 1994. – Т. 1. – С. 5–48.
11. Крупеньова Т. І. Функції власних назв у драматичних творах Лесі Українки : монографія / Т. І. Крупеньова. – Одеса : Астропринт, 2004. – 160 с.
12. Лукаш Г. П. Ономастикон прозових творів Володимира Винниченка : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. П. Лукаш. – Донецьк, 1997. – 18 с.
13. Переломова О. Взаємодія різних шарів лексики у мові творів Валерія Шевчука / О. Переломова // Волинь–Житомирщина : іст.-філол. зб. з регіонал. проблем. – Вип. 12. – Житомир : [б. в.], 2004. – С. 216–227.
14. Селіверстова Л. І. Ономастикон у поетичному ідіолекті Яра Славутича : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. І. Селіверстова. – Х., 2003. – 19 с.
15. Усова О. О. Ономастикон художніх творів Миколи Хвильового : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. О. Усова. – Донецьк, 2006. – 18 с.
16. Фоякова О. И. Имя собственное в художественном тексте / О. И. Фоякова. – Л. : ЛГУ, 1990. – 104 с.
17. Шевчук В. О. Сад житейських думок, трудів та почуттів : автобіогр. замітки / В. О. Шевчук // Шевчук В. О. Стежка в траві. Житомирська сага : у 2-х т. – Т. 1. – Х. : Фоліо, 1994. – С. 49–76.
18. Шевчук В. О. Стежка в траві. Житомирська сага : у 2-х т. / В. О. Шевчук. – Х. : Фоліо, 1994.
19. Шотова-Ніколенко Т. В. Онімний простір романів Юрія Яновського : монографія / Т. В. Шотова-Ніколенко. – Одеса : Астропринт, 2007. – 165 с.

Скорук Ирина. Топонимия романа Валерия Шевченко «Тропинка в траве» как важное средство формирования текста. Стаття посвящена аналізу топонимів, которые вносят в текст историческую, этнографическую, коннотативную и другие информации, формируют индивидуально-авторский мир, в котором живут персонажи. Большинство топонимов (ойконимов, гидронимов, микротопонимов, в том числе годонимов – названий улиц, переулков), употребленных автором в романе, указывают на место действия и передают реалии провинциального Житомира 50–60-х годов ХХ века. Широкий спектр этих онимов выполняет разные функции, главная из них – жанрообразовательная. Ойконимы, гидронимы, микротопонимы отражают мастерство Валерия Шевченко в создании текста, постоянно согласовываясь с контекстуальным употреблением и сюжетно-тематической линией.

Ключевые слова: оним, онимный стиль, ономастикон, топоним, топопоэтоним.

Skoruk Iryna. Toponymy Novel Valery Shevchuk «Path in the grass» as an Important Means of Text. The article is devoted to the analysis of proper names (toponyms), that showing the text historical, ethnographic, connotative and other information, form the individual and author picture of the world. The vast majority of names (oykononyms, hydronyms, microtoponyms, godonyms etc.), used by the author in the novel, describes the scene and conveys the realities of provincial Zhitomir 50–60-ies of XX century. These are names of streets, alleys, boroughs, rivers, bridges, etc. names suburban villages. The proper names in «Path in the grass» show skills V. Shevchuk as a writer to create a text.

Key words: onim, onymic style, onomastics, toponim, topoetonomim.

Стаття надійшла до редколегії
11.04.2013 р.